

J.H.M. MOONS

Het groeiende geloof in de Kerk

Ontwikkelingen van de ecclesiologie in de periode 1900-1960

Het credo spreekt over de heiligheid van de Kerk. Deze heiligheid verwijst niet naar de morele uitnemendheid van kerkmensen. Het is geen zakelijke waarneming, maar geloof in God. Niet voor niets is de heilige Kerk in de geloofsbelijdenis deel van het kopje “en in de heilige Geest”.

De heiligheid van de Kerk en het geloof daarin is het thema van dit nummer van *Communio*. Het kader ervan is het *Jaar van het geloof*, dat Vaticanum II herdenkt. In deze bijdrage onderzoek ik met name de jaren vóór het concilie. Want in de periode 1900-1960 groeit het geloof in de Kerk aanzienlijk. De Kerk wordt minder beschouwd als *societas*, vereniging, maar veeleer als mystiek lichaam van Christus. Zowel theologen als leergezag spreken steeds meer over God. Ecclesiologie wordt dus steeds meer theologie, er blijft echter ook ruimte voor groei in geloof. Ik bespreek ten eerste (1) de opkomst van het kerkmodel van het mystieke lichaam van Christus vanaf de vroege twintigste eeuw. Vervolgens (2) buig ik me over de encycliek van Pius XII over de Kerk uit 1943 en analyseer ik de rol van de Geest. Ten slotte (3) verwijs ik naar verdere ontwikkelingen in de richting van het concilie en rond ik af.

1. De opkomst van het mystiek lichaam in de ecclesiologie

De Kerk als “societas”

Aan het begin van de twintigste eeuw wordt over de Kerk vooral gedacht in termen van helderheid en zichtbaarheid. Het belangrijkste model van de Kerk is *societas*, vrij vertaald: vereniging. In de beschrijving ervan wordt de nadruk gelegd op aspecten die helder en zichtbaar zijn, zoals de sacramenten en de paus. In 1896 schrijft Leo XIII de encycliek *Satis cognitum* over de eenheid van de Kerk. Daarin is de nadruk op zichtbaarheid duidelijk. In de inleiding legt de paus uit dat weliswaar het doel van de Kerk spiritueel is, maar dat haar inrichting en haar spirituele middelen noodzakelijkerwijze zichtbaar zijn. Hij verwijst ook naar het woord “lichaam van Christus”, waarmee de Schrift wil zeggen dat de Kerk een zichtbare realiteit is. Vervolgens legt hij uit dat de Kerk zowel zichtbaar als goddelijk is, en bekritiseert hen die alleen over een onzichtbare Kerk spreken (want de Kerk is wel degelijk zichtbaar). Maar ook hen die haar alleen als een zichtbaar menselijk instituut beschouwen,

zonder genadekracht dus, bekritiseert hij¹. Hoewel paus Leo dus niet alleen pleit voor de zichtbare kant van de Kerk, maar ook voor haar onzichtbare kant, ligt de nadruk in feite op de zichtbaarheid.

De Kerk als “mystiek lichaam”

Vanaf de eeuwwisseling gaat er een nieuwe wind waaien: die van het mystieke lichaam van Christus. Eerst bij de theologen en later ook bij het leergezag. Die nieuwe wind is de wind van het mystieke lichaam van Christus. In de theologie neemt deze manier van spreken een grote vlucht. In 1942 publiceert J. Bluett een literatuuroverzicht. Hij concludeert dat “in 1920 de periode van fenomenale groei begon. De hoeveelheid literatuur [over het mystiek lichaam] in de eerste helft van de jaren twintig was net zo groot als die van de twintig voorgaande jaren. En in de tweede helft van de jaren twintig verdubbelde ze. De omvang van de literatuur in de eerste helft van de jaren dertig was vijf keer zo groot als in de jaren twintig. Het hoogtepunt van de groei lijkt in 1937 te zijn. Daarna zette de groei door, maar in een lager tempo”². En in 1948 merkt Louis Bouyer op dat het “mystieke lichaam” plotsklaps overal te vinden is: in prediking, in theologie, in hoge en in gewone spiritualiteit³. Wat de ecclesiologie betreft, betekent de uitdrukking dat er een theologisch alternatief is voor de in feite wereldlijke benadering van de Kerk als *societas*. De eenheid van twee naturen in Christus is een beeld voor de eenheid van twee naturen van de Kerk.

Maar het kerkmodel “mystiek lichaam van Christus” wordt op verschillende manieren gebruikt. Aan de ene kant zijn er theologen zoals E. Mersch. Zijn nadenken over het mystieke lichaam begint niet met het instituut van de Kerk, maar met de mensheid. Het mystieke lichaam is voor Mersch de mensheid die door Christus aangenomen is. Men kan deel zijn van dat mystieke lichaam zonder deel te zijn van de Kerk, en andersom⁴.

1 *Satis cognitum*: encycliek van paus Leo XIII, 29 juni 1896, over de eenheid der Kerk, Gooi en Sticht 1956, vgl. nr. 3..

2 J. Bluett, “The Mystical Body of Christ: 1890-1940, in: *Theological Studies* 3(1942), pp. 261-289, hier p. 262.

3 Louis Bouyer, “Où en est la théologie du Corps mystique?”, in : *Revue des Sciences Religieuses* 22(1948), pp. 313-333, vgl. p. 315: “Il est à peine besoin de signaler la place prise presque subitement, dans la prédication courante comme dans la systématisation théologique, dans la plus haute spiritualité comme dans la plus large vulgarisation, par le ‘corps mystique’”.

4 E. Mersch, *La théologie du corps mystique*, 2 vol., Brussel 1944. De voorbereidende studie voor dit boek resulteerde in twee delen over de Kerkvaders: *La théologie du corps mystique. Essai de théologie historique*, Leuven 1933.

Voor zijn positie vgl.: “Le corps mystique est la plénitude de l’humanité assumée”, vol. I, p. 288. “On peut étudier l’Église en la considérant elle-même: c’est ainsi qu’on l’étudie d’ordinaire. Mais on peut aussi l’étudier en considérant le Christ: c’est ainsi qu’on l’étudiera dans ces pages”, vol. II, p. 195. “Il est possible d’être membre de l’Église, société visible, sans être actuellement vivant de la vie du Christ et parfaitement membre du corps mystique: ainsi un catholique obstiné dans le péché. De même, il est possible de vivre authentiquement de la vie du Christ, sans être effectivement rattaché à la société visible qu’est son Église: ainsi un païen qui aurait reçu la charité et la grâce, sans avoir même connaissance de l’Église, ainsi un catéchumène fervent”, vol II, p. 196.

Aan de andere kant zijn er theologen zoals S. Tromp. Voor hem zijn Kerk en mystiek lichaam geen onderscheiden, maar identieke werkelijkheden. Doordat Tromp begint met de Kerk als hiërarchische *societas*, ligt in zijn uitleg van mystiek lichaam de nadruk op de hiërarchie. Christus en de heilige Geest worden vooral verbonden met de hiërarchische instellingen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop hij de zin van de woorden “van Christus” en “mystiek” uitlegt. Met name de uitleg van de term “van Christus” spreekt uitsluitend over zichtbare, hiërarchische elementen: “Aan wie vraagt waarom de Roomse Kerk mystiek lichaam van Christus genoemd wordt, moet men antwoorden dat ze zo genoemd wordt omdat ze een zichtbare instelling is, door Christus ingesteld en door Christus via zijn vicaris zichtbaar geleid; en dat ze mystiek lichaam van Christus genoemd wordt omdat deze organisatie in zichzelf, in haar organen, in haar leden door een bepaald onzichtbaar principe dat door Christus gezonden is – door de Geest van Christus zelf – zowel tot eenheid als tot leven gebracht wordt en met Christus tot eenheid en tot volmaakte gelijkens gebracht wordt”⁵.

De encycliek “Mystici corporis”

In 1943 neemt het leergezag het kerkmodel “mystiek lichaam van Christus” over. Dat jaar namelijk schrijft Pius XII een rondzendbrief over de Kerk, waarschijnlijk voorbereid door Tromp, met de veelzeggende titel: “Over het mystieke lichaam van Christus en over de vereniging die wij daarin bezitten met Christus”⁶. In deze encycliek, afgekort *MC*, noemt de paus het mystieke lichaam de beste manier om over de Kerk te schrijven: “Welnu, om deze waarachtige Kerk van Christus – die de heilige, katholieke, apostolische, Roomse Kerk is – nader te bepalen en te beschrijven, vindt men niets edeler, niets voortreffelijker, niets goddelijker ten slotte dan de uitdrukking volgens welke zij genoemd wordt ‘het mystieke lichaam van Jezus Christus’” (13).

Pius XII kiest voor de benadering van Tromp. Dit betekent dat hij vasthoudt aan het *societas*-model en aan de hiërarchische benadering van de Kerk, maar dat hij ook veel tijd besteedt aan de onzichtbare of goddelijke kant van de Kerk, in zoverre ze namelijk mystiek lichaam van Christus is. En vooral betekent het dat hij deze twee met elkaar verbindt op zo’n manier dat de theologische bepaling van de Kerk dient ter onderbouwing van de organisatorische.

De encycliek werd door velen goed onthaald. In 1946 schrijft de

5 S. Tromp, *Corpus Christi quod est Ecclesia. Introductio generalis*, Roma 1937, p. 157. Op p. 155 stelt Tromp dat hier weliswaar geen leeruitspraken over zijn, maar dat het ontkennen van die eenheid van katholieke Kerk en mystiek lichaam toch neerkomt op ketterij.

6 De Nederlandse vertaling uit de serie *Ecclesia docens* (Hilversum 1961) staat op www.rkddocumenten.nl. Soms wijzig ik de vertaling enigszins. De nummering van de paragrafen verschilt per uitgave (en ontbreekt in het origineel in de *Acta Apostolicae Sedis*). Om praktische redenen volg ik hier die van de Nederlandse uitgave.

Nederlander H. Fortmann verheugd dat deze heroriëntatie van de ecclesiologie precies is wat men nodig had. Men voelde aan dat de handboeken niet meer actueel waren, maar wat dan wel, dat wist men niet. Tot deze encycliek⁷. Ook J. Bluett is gelukkig. In een toespraak prijst hij de encycliek als “markering van het einde van een heel tijdperk”. Want, zo legt hij uit, de ecclesiologie was ontstaan in een tijd dat zichtbaarheid het cruciale punt was, maar nu is dat haar onzichtbare dimensie. Blijkens de nieuwe benadering begrijpt deze paus dat gelukkig, zo stelt Bluett⁸.

Met meer afstand is het gemakkelijker om ook de beperkingen van de encycliek te zien. In 2005 schrijft E. Hahnenberg dat de paus in feite het hervonden beeld van het mystieke lichaam laat aansluiten bij de *societas*. Dit betekent echter dat het beeld van het mystieke lichaam dient ter rechtvaardiging van bestaande patronen van Kerk zijn. Het organisatorische en juridische beeld van de Kerk krijgt een theologisch fundament, maar niet het fundament is bepalend voor wat erop geplaatst wordt, maar andersom⁹. Dat het ook anders kan, blijkt bijvoorbeeld in de theologie van E. Mersch.

2. De heilige Geest in de ecclesiologie van “*Mystici corporis*”

Tot nu toe hebben we gezien dat gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw het denken over de Kerk steeds meer plaats inruimt voor God, en met name voor Christus. De Kerk is geen organisatie of vereniging, maar het mystieke lichaam van Christus. Je zou kunnen zeggen dat men dus meer is gaan *geloven* in de Kerk. Anderzijds is er ruimte voor groei van dat geloof in de Kerk. Het gelovige denken krijgt in de ecclesiologie van Pius XII niet de funderende rol die haar toekomt.

In deze paragraaf wil ik de theologische problemen van deze benadering laten zien. Het gaat mij hier niet om de feitelijke of praktische kant van de ecclesiologie, maar om de theologische kant ervan. Concreet betekent dit dat de nadruk niet ligt op de inrichting van de Kerk, met bijvoorbeeld het vraagstuk van de plaats van en de verhouding tussen hiërarchie en leek, maar dat de nadruk ligt op de plaats van de Zoon en de Geest. Ik richt me hier op de plaats van de Geest.

Pius XII begint zijn encycliek met een verklaring van de eerder aangehaalde tekst, waarin hij stelt dat de Kerk niet beter beschreven kan worden dan als het mystieke lichaam van Christus. De drie woorden worden achtereenvolgens uitgelegd: lichaam, van Christus, en mystiek,

7 “De Encycliek ‘Mystici Corporis’”, in: *Nederlandsche Katholieke Stemmen. Maandschrift voor theologie en zielzorg* 42(1946), pp. 4-14, 42-50, 102-112, 158-163, vgl. bv. p. 4-5.

8 “The Theological Significance of the Encyclical ‘Mystici Corporis’”, in: *Proceedings of Foundation Meeting of The Catholic Theological Society of America* (1946), pp. 46-60, p. 46-47.

9 “The Mystical Body of Christ and Communion Ecclesiology: Historical Parallels”, in: *Irish Theological Quarterly* 70(2005), pp. 3-30, p. 11-12.

waarbij theologisch gesproken de tweede en derde sectie het meest informatief zijn. De heilige Geest heeft in die secties een belangrijke rol. In de uitleg van de term “van Christus” wordt de Geest genoemd in verband met zowel de stichting van de Kerk door Christus als het in stand houden van de Kerk door Christus. Ook in de uitleg van “mystiek” wordt naar de Geest verwezen: de Geest maakt de Kerk tot het mystieke lichaam. Deze drie verwijzingen naar de Geest wil ik nader analyseren.

De Geest en de stichting van de Kerk (1)

De eerste reden om de Kerk lichaam “van Christus” te noemen is het feit dat Christus de Kerk gesticht heeft. Bij de derde en laatste fase van het stichten van de Kerk, die van het bekendmaken, speelt de Geest een belangrijke rol: “Want de goddelijke Verlosser begon de bouw van de mystieke tempel der Kerk toen Hij al predikend zijn leer meedeelde; Hij voltooide ze toen Hij verheerlijkt aan het kruis hing; ten slotte maakte Hij ze bekend en kondigde ze openlijk af toen Hij op zichtbare wijze de Geest, de vertrooster, over zijn leerlingen uitzond” (25).

Het laatste zinnetje wordt verder uitgelegd in paragraaf 32. Wat de Geest precies doet, wordt niet helemaal duidelijk. Eerst lijkt het te gaan om een versterkende kracht, daarna om het bekendmaken zoals Christus bij de doop door de Geest aan de mensheid bekendgemaakt is, en ten slotte om het aanwijzen aan de apostelen wat hun taak is. Wat wel helder is, is dat het gaat om een zichtbare komst van de heilige Geest, en dat Hij geschonken wordt aan de apostelen. We horen ook dat Christus het willend en handelend subject is van de uitstorting van de Geest¹⁰.

Vanuit een theologisch perspectief vallen twee zaken op. Ten eerste, dat de Geest alleen gegeven wordt aan de apostelen. Dit sluit aan bij de manier waarop het bredere onderwerp van het stichten van de Kerk gedacht wordt, namelijk overwegend vanuit de kerkelijke structuur. Ten tweede valt de rolverdeling tussen Christus en de Geest op: Christus versterkt met de Geest, Christus wil door de Geest bekendmaken, Hij zendt de Geest en vervolgens duidt de Geest aan. De Geest functioneert in het kader van Christus. Hij assisteert Christus, door te versterken, door bekend te maken, door gezonden te worden en aan te duiden. Deze twee zaken zijn opvallend in zoverre ze een eenzijdigheid suggereren, alsof de

10 Vgl.: “De Kerk nu, die Hij door zijn Bloed heeft gesticht, heeft Hij op de Pinksterdag met een bijzondere, uit de hemel neergedaalde kracht versterkt. Immers na degene, die Hij reeds eerder als zijn plaatsbekleder had aangewezen, in zijn verheven ambt plechtig te hebben bevestigd, steeg Hij ten hemel op; en zittend aan de rechterhand van de Vader, wilde Hij zijn bruid onder het ruisen van een hevige wind en de verschijning van vurige tongen, door de zichtbare komst van de heilige Geest openbaren en haar waardigheid bekend maken. Want, zoals Hij zelf bij het begin van de uitoefening van zijn predikambt door zijn eeuwige Vader door middel van de heilige Geest, die onder de gedaante van een duif neerdaalde en over Hem bleef, werd bekendgemaakt, zo heeft ook Christus de Heer, toen de apostelen hun verheven leraarstaak zouden gaan beginnen, zijn Geest uit de hemel neergezonden die, hen door vurige tongen aanrakend, de hemelse zending van de Kerken als met goddelijke vinger aan zou duiden”.

Geest alleen ten dienste van de hiërarchie zou staan, en alsof men de Geest verstaat als ondergeschikt aan Christus (subordinationisme).

De Geest en het in stand houden van de Kerk (2)

De tweede reden om de Kerk het lichaam “van Christus” te noemen, bestaat uit drie redenen die samen één zijn. De drie: dat Christus het hoofd is van de Kerk, dat Hij haar in stand houdt, dat Hij haar redt; de ene: dat Christus in de Kerk werkzaam en aanwezig is, zodat de Kerk in zekere zin een *alter Christus* is. In de bespreking van het tweede aspect, in stand houden, is er veel aandacht voor de Geest. De Geest is volgens Pius XII een ander woord voor de kracht waarmee Christus in de Kerk werkt: “Wanneer wij dit door Christus geschonken goddelijke beginsel van leven en kracht aandachtig beschouwen, in zoverre het namelijk de bron van iedere geschapen gave en genade is, zullen wij gemakkelijk inzien dat het niets anders is dan de heilige Geest, die van de Vader en de Zoon voortkomt, en die op bijzondere wijze ‘de Geest van Christus’ of ‘de Geest van de Zoon’ wordt genoemd” (55). Aansluitend geeft Pius XII eerst redenen voor deze bijzondere aanduiding “Geest van Christus”. Zowel in het leven van Christus zelf als in het leven van de Kerk is het namelijk Christus die de Geest zendt. Dat geldt zelfs voor zijn eigen ziel: “Met deze Geest van genade en waarheid immers heeft de Zoon van God reeds in de ongerepte schoot van de heilige maagd zijn [eigen] ziel gezalfd” (55). In paragraaf 56 gaat het vervolgens over de Kerk. De Geest moet beschouwd worden als het onzichtbare beginsel van de eenheid van de Kerk en van leven en heil. In paragraaf 57 wordt duidelijk dat de reflecties van 55 en 56 metareflecties op Christus’ kracht “in zichzelf” waren, en dat de paus nu terugkeert naar het concrete, de “geschapen uitwerkingen”. In feite worden er geen genoemd. Wel worden Christus en de Geest naast elkaar genoemd, min of meer alsof ze samenwerken.

Vanuit theologisch perspectief vallen wederom twee zaken op. Ten eerste, de verhouding van de Geest tot Christus. De Geest wordt geïntroduceerd als deel van een metareflectie. Dit suggereert dat voor het beschrijven van concrete heilsgeschiedenis een verwijzing naar Christus (hier beschreven onder het kopje “Christus het hoofd”) volstaat. De Geest wordt pas deel van de theologische reflectie als men naar een metaniveau gaat. Dit suggereert dat alleen Christus het heil bewerkt, het zogenaamde christomonisme. Wat betreft de verhouding van Christus en de Geest valt het bovendien op dat de Geest naar Christus genoemd wordt, “Geest van Christus”, en dat in de uitleg van die term logischerwijze Christus overwegend actief is en de Geest overwegend passief. Dat roept weer de vraag op naar subordinationisme. In de afsluitende paragraaf doet Pius XII wel een poging om evenwichtiger te spreken, maar het lukt niet. Want wanneer samenvattend gesproken wordt over de kracht waarmee de

Kerk onderhouden wordt, wordt alleen “de stichter” genoemd. De gaven die voortkomen uit die kracht, worden wel geschonken door Christus en de Geest, maar de uitwerking van die kracht wordt alleen christologisch verwoord: “Christus leeft in mij”¹¹.

Wat de verhouding tussen de Geest en de Kerk betreft, valt vanuit theologisch perspectief een spanning op. Enerzijds is de tekst hiërarchisch georiënteerd, anderzijds werkt de Geest in iedereen. Enerzijds werkt Hij in alle leden, en anderzijds werkt Hij in de lagere ledematen via de hogere: “Hij [de Geest] moet beschouwd worden als degene die door zijn hemelse levensadem in alle delen van het lichaam het beginsel is van iedere daad, die waarlijk leven verwekkend en zaligmakend is. Hij is het, die ofschoon in alle ledematen tegenwoordig en in allen op goddelijke wijze werkend, toch in de lagere leden door de dienst van de hogere werkt” (56). Het is veelzeggend, en het sluit minstens aan bij de teneur van de tekst dat de hiërarchische zienswijze het laatste woord heeft.

De Geest en de mystiek (3)

Op de uitleg van de term “van Christus” volgt de uitleg van “mystiek”. Hoewel de Kerk ook een organisatie is, met sociale en juridische elementen, is ze toch anders. Ze heeft ook een ander kenmerk, namelijk de heilige Geest, en overstijgt daarmee de “gewone” organisaties. Dat maakt haar mystiek. Pius XII schrijft: “De juiste verklaring van dit woord [mystiek lichaam] doet ons opnieuw beseffen dat de Kerk (...) niet enkel bestaat uit sociale en juridische elementen en factoren [zoals andere organisaties]. Zij is namelijk verhevener dan alle andere menselijke gemeenschappen; zij overtreft deze in dezelfde mate als de genade de natuur te boven gaat en het onsterfelijke uitsteekt boven het vergankelijke” (62). Verder in de tekst is het niet helemaal duidelijk hoe Pius XII dat mystieke verstaat. Eerst legt hij uit dat de organisatorische aspecten wel belangrijk zijn, maar dat de Geest belangrijker is, zoals de ziel belangrijker is dan het lichaam. “Immers, zoals ook het samenstel van ons sterfelijk lichaam een bewonderenswaardig werk van de Schepper is, maar toch verre achterstaat bij de verheven waardigheid van onze ziel, zo is ook de maatschappelijke structuur van de christengemeenschap, hoewel zij het merkteken draagt van de wijsheid van haar goddelijke Bouwheer, toch van lagere orde in vergelijking met de geestelijke gaven waarmee de Kerk is uitgerust en waaruit zij leeft, en met de goddelijke bron van deze gaven” (62). Tegen het einde van de tekst legt de paus echter uit dat ziel en lichaam beide

11 Vgl: “Wanneer wij nu die levenskracht, waarmee geheel de christengemeenschap door haar stichter wordt onderhouden, niet meer in zichzelf beschouwen, maar in de geschapen uitwerkingen die eruit voortvloeien, dan bestaat zij in de hemelse gaven, die onze verlosser samen met zijn Geest aan de Kerk meedeelt, en die Hij samen met zijn Geest, [Hij, Christus] als schenker van hemels licht en bewerker van heiligheid, uitwerkt. De Kerk kan dus juist als haar heilige leden deze grootse uitspraak van de Apostel op zichzelf toepassen: ‘Ikzelf leef niet meer, maar Christus leeft in mij’”.

belangrijk zijn, en dat Christus zowel de Geest als de hiërarchie gezonden heeft. Het lijkt erop dat de theologische prioriteit van de Geest nu weer doorgestreept wordt, en vervangen door die van de hiërarchie. Bovendien suggereert die latere uitspraak weer dat de Geest onder Christus staat. De tekst: “Er kan dus geen enkele werkelijke tegenstelling of strijd zijn tussen de onzichtbare zending van de heilige Geest en het juridisch ambt van de herders en leraren, dat zij van Christus hebben ontvangen. Beide elementen immers vullen elkaar aan en vervolmaken elkaar – zoals in ons het lichaam en de ziel – en zij komen voort van één en dezelfde Zaligmaker, die niet alleen, toen Hij de goddelijke adem over de apostelen uitblies, zei: ‘Ontvang de heilige Geest’, maar ook duidelijk verklaarde: ‘Zoals de Vader Mij gezonden heeft, zo zend Ik u’, en eveneens: ‘Wie u hoort, hoort Mij’” (64).

3. Verdere groei in geloof

De encycliek is een mijlpaal in de ecclesiologie. De sanctionering van het mystieke lichaam betekent een hernieuwde nadruk op de *theologische* ecclesiologie. Bovendien speelt in deze ecclesiologie niet alleen Christus een rol, maar ook de Geest. Commentatoren merken op dat de paus veel aandacht heeft voor de Geest. Zo schrijft de Nederlander L. Smit in 1944: “Eén ding is echter opmerkelijk. De meeste uiteenzettingen over het mystieke Lichaam weiden uit over de betrekkingen van Christus tot zijn Kerk en spreken dan eerst gewoonlijk kort en in een aanhangsel over den heilige Geest, die zij de ziel van het mystieke Lichaam noemen. De paus doet dit laatste ook, maar daartoe beperkt hij zich niet, telkens opnieuw komt hij in het verloop der gehele encycliek terug op de betrekkingen van de heilige Geest met het mystieke Lichaam”¹². Hoewel Smit wel wat extatisch is, kan inderdaad gezegd worden dat de ecclesiologie van *MC* er een is van geloof in zowel de Zoon als de Geest.

De kanttekeningen uit de vorige paragraaf geven aan dat er wel ruimte is voor groei in geloof. Immers, de tekst van *MC* suggereert onderschikking van de Geest aan Christus en aan de hiërarchie. Wat nodig is, is enerzijds het voorbijstreven van het kerkelijke “temmen” van de Geest. Het woord is van W. Kasper. Hij stelt, in een boekje uit 1976, dat de (westerse) Kerk al heel lang de neiging heeft de Geest te vergeten. Vaak uit angst voor losgeslagen enthousiasme. De Geest werd steeds meer met het instituut van de Kerk verbonden¹³. Anderzijds is nodig het “voorbijstreven van het

12 “De heilige Geest en het mystieke lichaam van Christus”, in: *Theologische opstellen opgedragen en aangeboden aan Mgr. Dr. G.C van Noort*, Utrecht 1944, pp. 210-223, p. 211. Vgl. S. Dockx: “On pourrait croire que la doctrine du corps mystique du Christ devait suggérer immédiatement la doctrine du Saint-Esprit, âme de l’Église. Mais il n’en a pas été ainsi” : “Esprit Saint, âme de l’Église”, in: *Ecclesia a Spiritu Sancto docta. Mélanges théologiques. Hommage à Mgr. Gérard Philips*, Gembloux 1970, pp. 65-80, p.66.

13 Vgl. G. Sauter, *Kirche – Ort des Geistes*, Freiburg 1976.

christomonisme”. Het woord is van Y. Congar. Verdedigde hij in 1970 nog vurig de westerse traditie tegen het oosterse verwijt van christomonisme¹⁴, in 1980 gebruikt hij zelf dat woord. In een lezing wijst hij namelijk op het belang van de Geest in de beschrijving van het lidmaatschap van de Kerk in *Lumen gentium* 14. Daardoor, zo stelt hij, wordt duidelijk dat de Kerk zichzelf niet kan beschrijven zonder de Geest. “Dat [inzicht] is het begin van het voorbijstreven van het christomonisme. Maar slechts het begin. Het zal verder gaan”¹⁵.

Belangrijke verdere stappen in geloof worden gezet voor en op het concilie. Voor het concilie bijvoorbeeld met de herontdekking van de charisma’s. De aandacht voor charisma’s doorbreekt het hiërarchische alleenrecht op de Geest binnen de Kerk. Dat gaat niet zonder slag of stoot. We zien Y. Congar en K. Rahner in teksten uit 1953 en 1956 voorzichtig manoeuvreren, omdat het onderwerp niet vanzelf spreekt en verzet oproept¹⁶. Een andere belangrijke stap is natuurlijk het concilie zelf, dat meer over de Geest is gaan spreken. Eén voorbeeld: het verschil tussen de eerste paragrafen van *Lumen gentium* en de eerste paragrafen van de ontwerptekst is de heilige Geest. *LG* begint, na een inleiding (1), te spreken over Vader (2), Zoon (3) en Geest (4). Daarna komen het Rijk God en de Kerk. In de ontwerptekst ontbrak de Geest: na de Vader (1) en de Zoon (2) volgde het volk Israël (3) en dan de Kerk¹⁷.

Conclusie

De heiligheid van de Kerk belijden betekent Gods aanwezigheid en werken in de Kerk belijden. In deze bijdrage heb ik laten zien dat in de periode 1900-1960 het geloof in Gods aanwezigheid en werken in de Kerk groeide of, minstens, dat dit geloof beter gearticuleerd werd.

J.H.M. Moons (1980) werkt hij als promovendus (aio) aan een proefschrift over de rol van de Geest in de ecclesiologie van Vaticanum II. Tevens studentenpastor in Utrecht (Faculteit Katholieke Theologie (UvT) en Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing.

14 “Pneumatologie ou ‘Christomonisme’ dans la tradition latine?”, in: *Ecclesia a Spiritu sancto edocta*, pp. 41-63.

15 “Les implication christologiques et pneumatologiques de l’ecclésiologie de Vatican II”, in: G. Alberigo (red.), *Les églises après Vatican II. Dynamisme et prospective. Actes du colloque international de Bologne -1980*, pp. 117-130, p. 123.

16 Vgl. Y. Congar, “Le Saint-Esprit et le Corps apostolique, réalisateurs de l’oeuvre du Christ”, in : *Esquisses du mystère de l’Église*, Paris 1953², pp. 129-179, m.n. pp.164-171; K. Rahner, “Das Charismatische in der Kirche”, in: *Stimmen der Zeit* 160(1956/57), pp. 161-186.

17 Vgl. de *Acta* van het concilie, *Acta Synodalia*, vol.I, pars IV, pp.12-13 e.v.